

RESTÁS ATTILA

„Inter idiotas et rusticanos”

Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben

Prédikációk vázolata címen található a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban egy kéziratos, szépen rajzolt címlappal rendelkező kötet (jelzete MsR 1214.). Az olvasóhoz (*Ad lectorem*) szóló bevezetése 1696 júliusában van keltezve, majd ezt követik a kötet elején „az alkalmatosságok szerent” írt „nyárra való praediciók”. A harmadik íven az 1699-es évszám olvasható, az ötödik ív pedig az „Uy esztendő után való vasárnap 1694” prédikációval kezdődik. A kötet íveit tehát utólag kötötték egybe.

A kötet bevezetése (*Anteambulium*) Geleji Katona István püspök *Praeconium Evangelicum* (1638) előszavából (*Praemonitio auctoris ad Lectorem*) vett idézet: „Si inter idiotas et rusticanos etc.”¹

Ha egyszerű elméjű emberek, parasztok közt a vallásról és a vitás hitbéli tanításokról értekezel mélyrehatóan, unalmon kívül mást nem ébresztesz bennük. Magadat ugyan tudósnek mutatod, de őket semmivel nem tanítod, süket füleknek énekelgetsz, és a munkád kárba vész. Azok csak az ige hangzását hallják, de értelmét nem fogják fel, és neked még áment sem mondanak. Ha viszont műveltebb és a szent dolgokban járatos emberek közt csak az egyszerű katekizmust tanítod, azok tőled magasabb rendű tanítást várnak, és a tejnek italával jól meg nem elégedve, keményebb eledelt kívánnak, hallgatóid szellemi felfogóképességéhez igazítsd bölcsen a te beszédedet, ha tetszeni és használni kívánsz. (Mikó Gyula ford.)²

Az nem meglepő a Gelejit követő nemzedékben, hogy igehirdetésükhöz felhasználják akár a *Praeconium* két latin, akár a *Váltság titka* három magyar nyelvű kötetét, hiszen azokat a szerzőjük is „a könyvetlen falusi papság segítésére”³ szánta, akik azelőtt evan-

¹ „Si inter idiotas et rusticanos nos profundam de Religione, ac Controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nihil praeter stuporem in illis efficies, et te ipsum doctum ostentando illos neuti quam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero vice versa inter cultiores et in sacris versatiores vulgaria, ac Cathetica duntaxat tractaveris, altiorum illi in Te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere simul et prodesse cupis, prudenter accomodabis.” – Az előszót idézi: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai – Universitas, 1998, 273 (22. jegyzet).

² MIKÓ Gyula, *Geleji Katona István retorikai elvei és az udvari prédikáció = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 56.

³ HELTAI János, *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005, 158.

gélikus, esetleg pópista prédikációkat is fölhasználtak, ahogyan Geleji utal erre az idézett előszóban.

Alig 10 évvel a bölöni lelkész előtt Nagyari József, Apafi fejedelem udvari papja is a *Praeconium* bevezetőjét idézi *Tábori prédikációi Ajánló levelében* latinul, majd magyar fordításban:

én azt mit írtam, munkálkodtam elmélkedtem, sok ezer alkalmatlanságok között, nehéz végek között: seregeknek fordulási, bolyongási között, lovaknak nyerítési, vinnyogási között: szekereknek zörgési, doboknak pergési, trombitáknak zengési, harsogási között, lovaknak ganéji között, meg buszhott, sebhett dogok között: tábori perváták s utalatosságok között: majd mindennapi utazásban: alacsony szoros sátorban: sokszor a szekereknek csatlóján vagy a magam térdeimen írtam.⁴

Geleji fordulatai toposzként, ismétlődő formában térnek vissza a századvég két – jelentőségükben különböző – egyházi írójánál, Magyarinál és az ismeretlen⁵ bölöni prédikátornál.

Egyrészt az keltheti föl a figyelmünket, hogy az orthodox református püspök könyvét unitárius lelkész használja.⁶ Másrészt pedig azt lehet megvizsgálni, hogy alkalmazkodott-e a bölöni prédikátor hallgatósága műveltségéhez és felfogóképességéhez. A Gelejitől idézett „inter idiotas et rusticanos” kifejezés is arra utal, hogy az „egyszerű falusiak között” másfajta beszédmódra van szükség, mint azok között, akik „inter cultiores et in sacris versatiores”, azaz „műveltebbek és a szent dolgokban járatosabbak között” hirdetik Isten ígését. A latin szövegben később azt találjuk, hogy „et lactis potu haud contenti solidiore appetent cibum”, a *Váltság titka* első kötetének ajánlásában pedig magyarul olvasható az ószövetségi eredetű szólás: „a gyengéket téj italval, s a megerősödtöket pedig keményebb eledellel kell tartani”, azaz a tanításnak alkalmazkodni kell a különböző rendű és elméjű hallgatókhoz.

A negyedréti alakú, bőrkötéses kötet a Református Kollégiumból került az Akadémiai Könyvtárba, de annak ellenére is nyilvánvaló az unitárius eredete, hogy tudjuk, Bölönben ebben az időben is működött „orthodoxa ecclesia”.⁷ Bizonyoság rá az alábbi

⁴ NAGYARI József *Tábori prédikációi*, szerk. GYŐRI L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 45–46.

⁵ Ebben az időben Bölönben a nagy műveltségű Gálfalvi Pál volt az unitárius lelkész, noha a kötetet nem lehet egyértelműen neki tulajdonítani: RÁ CZ Norbert Zsolt, *A racionális teológia és az unitáriusok (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre)*, Kellék, 2007, 32. sz., 136–139.

⁶ A felekezeti közti kompilációra többen is föl hívták a figyelmet, legutóbb: GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 18; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010], 33–41; TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011/3, 297–315; ÚÓ, „Papi fejedelemnek elméjével böltselkedvén”: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái = *Mű & szerző: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZILÁGYI Emőke, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011, 113–127.

⁷ HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, Bp. – Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE Irodalomtörténeti Intézet, 1966, 411.

megszólítás is: „Meg kell hát vallani, hogy igaz unitárius vagy, mert ha képmutatóskodol, soha Isten szent lelkét neked nem adgya.”⁸ A szerző 1700-ban prédikációt tartott a székelykeresztúri unitárius zsinatról való hazatérése után („post reditum ex synodo Generali Szekelkereszturini”⁹), ez is az unitárius eredetet erősíti.

Helyenként katolicizmusellenességet lehet találni: „De honnan tudgyak meg az Angyalok hogy a szü Istenhez tart? *Resp.* Az Isteni valosagnak tükeoreből nem, a mint a Papistak mondgyak, mert abba az Istennek Angyali be nem nezhettek (1Péter 12).”¹⁰ Közvetve – a szabad akarat kérdését tárgyalva – a reformátusokkal szembeni tanításra is sort kerít a szerző:

Olly nyilván van azert az embernek szabad akarattya, hogy azt mondgya Augustinus, hogy ezt a Pasztorok a hegyeken eneklik, a Poetak a theatrumokoen, a tudatlanok a piaczon, a tudosok a könyves hazakban. A tanítottok az oskolakban, a papok a templomban, a Capitanyok az hadban, az emberi szerzet pedig e vilagon. Leven azert szabad akaratumk az Istenis azert mondgya [*textus*] Senkit eo Felseghe nem erőltet tulajdonkeppen szolván: [*sorközbe szúrva*] Az honnan meg jegyezhettyük hogy senkit nem kell a Tudomanra ereovel hajtani.¹¹

Hasonlóképpen helyezkedik szembe az Erdélyben is megtelepedett újrakeresztelőkkel:

Az Uy Kereszteneknek a kiket e nevel hinak, olyan ertelmek van hogy a Kereszten embernek nem szabad meltosagos tisztet, ugy mint Fejedelemseget, Kiralysagott es egyeb uralkodo tisztet viselni, mert az Kereszteneknek egyszerűeknek kell lenni. Annakok: kárhoztattyak ők az meltosagba helyheztetet szemelleyeket [...] es azokat Anthiochusoknak, Neroknak nevezik, kik a Christus szekiben hivatlan ülnek.¹²

Kompiláció, szövegalakítás és a hallgatóságához való alkalmazkodás

Geleji Katona hallgatóságával ellentétben biztosan állítható, hogy a bölöni gyülekezetben nem „hitben mélyen gyökerezett tudós Fejedelmek, írás-olvasott, és a controversiákban magok-gyakorlott Grofok, Zászlós-urak, nemes főrendek” előtt hangoztak el a prédikációk. Azt már a századközepen az orthodox igehirdetés puritán bírálói is fölvetették, hogy fölösleges történelmi példákat, antik mitológiai utalásokat a prédikációba beleszőni. Meglepő viszont, hogy – amellet, hogy számos puritánnak tekintett szerzőtől is hosszasan idéz – a bölöni kézirat gyakran él ezekkel az exemplumokkal is.

⁸ MsR 1214, 326r. (A továbbiakban is a kézirat jelzetszámára és levélszámára hivatkozom.)

⁹ *Uo.*, 336r.

¹⁰ *Uo.*, 159r–v.

¹¹ *Uo.*, 157v.

¹² *Uo.*, 252r.

Például: a Miatyánk magyarázatakor, hogy miért a mindennapi kenyeret kéri az ember, Horatiust idézi:

Kenyeret. 1. Mert a kenyér mindennek a feje. Quando deest panis cibus est tunc omnis inanis. Ízetlen ott az éték, az hol nincs kenyér. Ugyanis azt szokták mondani: Latrantem stomachum bene leniet, cum sale panis.¹³ Az ember éhségének enyhítésére nincs jobb, mint a kenyér és só. Édes Üdvözítettünk azt parantsolta, hogy azt mondgyuk: Admeg mi nekünk a mi kenyerünkett. Syrackis azt mondgya (Sir 29. 28) Az ember életének kezdete a kenyér és víz.¹⁴

Szerepel még magyarra is fordított latin idézettel Ovidius:¹⁵

a mű tanusagunkra czelekette Isten eztis, hogy midön minden oktalan allatokatt ugy teremtett hogy fejek le fuggesztve járnának, es a földet szemlelnek, az ember egyedül fen allo testel teremtette hogy az egeket szemlelhesse, es oda czelozzon arrul el ne feletkezzen. Meg a Pogany Ovidiusis eszebe vette ezt azt írja [*margón:* Az Isten midőn egyeb allatokatt ugy teremtet volna hogy a földet szemlellyek az embert ugy teremtette hogy az eget szemlellye.]

Pronaque cum spectent animantia caetera terram

Os homini sublime dedit, caelumque tueri

Jussit et erectos ad sydera tollere vultus.

Az Philosophusokis többire Platot követve az embert meg fordítottat eleven fanak mondottak lenni, ugy mint aghai alá, gyökerei pedig minden egyeb természeti felet fel nőttenek volna. Azert hogy eszebe jusson hogy egből leszen mind elete taplaltatasa, ha a menyországrol el nem feletkezik. Mert mikeppen a fak kiknek gyökerek a földbe vadnak, az nedvesseget es elevenseget a foldből szijak. Igy az emberis a mennyei fa eletet taplaltatasat a menyből varja, es arrol el ne feletkezzek.¹⁶

Olvashatjuk még Anaxagoras, a szkítákat meghódító vagy a szolgáját istenné nyilvánító Nagy Sándor, a koldussá váló Belisarius, a „22 Nemzetsegeknek nyelveken” tudó Mithridates, Darius, Pyrrhus, Pericles, Nero, Theodosius császár stb. egy-egy történetét. Mindezek a példák nem öncélúan szerepelnek a szövegekben, hanem a szerző valamilyen bibliai tanítást erősít meg az exemplumok segítségével.

A pogány írók és költők bölcs mondásai mellett a szerző a magyar történelem gyászos eseményeit is beemeli a prédikációkba. Egyik példája a mohácsi csatára való utalás:

¹³ *Serm.* II. 2, 17–18.

¹⁴ MsR 1214, 7r.

¹⁵ *Met.* I. 84–86.

¹⁶ MsR 1214, 207v. – Itt és a következő idézetekben a kurzivált szavak a kézirat aláhúzásait jelölik.

Effele dolgok gyakorta esnek mi köztünk, de a nagy *testisegh* miat senki sem veszi eszeben. Mikor amaz Lajos Kiraly születik, azt írjak feleolle nem volt bőr a testen, hanem orvossaggal neveltek az utan. De mit mutatot vallyon? Nem egyebet hanem hogy ez egész Magyar Nemzetet a Mohacz mezejen magaval edgyüt el veszte, és a mikeppen bore nem vala testen azonkeppen senki az eo idejeben pajsja oltalma nem lön a magyar Nemzetnek, mert le vagatattakon kívül ket szaz ezer emberek el raboltatanak, a varosok faluk el egettetenek.¹⁷

Magát a történetet gyakran regisztrálták már a korszak kutatói: előfordul a retorikai praeceptum-irodalomban, például Joachim Camerarius *Elementa Rhetoricae* kötetében.¹⁸ Megjegyzem, hogy később ezt a leírást némileg átdolgozták, és már az új változat került be Vossius *Institutionum* kötetébe, ahol a *De laudatione* fejezetben olvasható.¹⁹ Martin Zeiler *A magyar királyság leírása (1664)* című könyvében is szerepel a történet²⁰, aminek verses földolgozása is van: Johann Sommer a magyar uralkodókról készített elégiatorozatában verseli meg II. Lajos királyt: „Nulla cui toto corpore pellis erat” – a vers bekerült a *Delitiae poetarum* magyar költőket bemutató antológiájába.²¹ E változatok közös jellemzője, hogy tanulságot is megfogalmaznak, ugyanis az eseményt baljós előjelnek tekintik, ami az egész ország pusztulását vetíti előre.

Egy másik, a magyar történelemhez kapcsolódó exemplum a *Romulidae Cannas...* kezdetű epigramma, amelyről Szentmártoni Szabó Géza derítette ki, hogy a lausitzi Christophorus Manliustól származik,²² és mint a most vizsgált bölöni prédikációs-kötetben található előfordulása jelzi, még a 17. század végén is népszerű volt.²³ A már

¹⁷ Uo., 273v. Idézi és értelmezi: LUFFY Katalin, „Mint valami aczél tükörben élőven láttatom”: a nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben = *A történetmondás rétegei a kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2005, 40.

¹⁸ Joachim CAMERARIUS, *Elementa Rhetoricae*, Basileae, [s. n.], 1541, 107; vö. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 113–114.

¹⁹ Gerardus Joannes VOSSIUS, *Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum, libri sex, quarta hac editione auctiores, et emendatiores*, Lugduni Batavorum, Ioannes Maire, 1643, 69 (A XVII. fejezet: *De laudatione ab nativitate vel infantiae omnibus, item a nomine, quod impositum est*).

²⁰ Martin ZEILER, *A magyar királyság leírása 1664*, ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐ János, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 274; vö. TÓTH Zsombor, *The Making of... Hogyan készült Mohács? Avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása: megjegyzések irodalomtörténetírásunk Mohács képéhez* = T. Zs., *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 31–37.

²¹ *Delitiae poetarum Hungaricorum: Nunc primum in hac Germania exhibitae a Ioh. Philippo PAREO*, Francofurti, Nicolaus Hoffmann, 1619 (RMK III, 1245), 401.

²² SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Romulidae Cannas*”, *avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője* = *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Debrecen – Bp., [Debreceni Egyetem – s. n.], 2012, 183–194.

²³ Meglepő, hogy a katolikus Kálnoki Sámuel erdélyi vicekancellár 1701-ben írt kalendárium-feljegyzéseiben is idézi ezt az inkább református környezetben felhasznált verset: PAPP Kinga, *Kálnoki Sámuel*

idézett Nagyari József is utalt a várnai csatavesztésre, amikor az 1686. július 14-én Szebenben tartott prédikációjában a törökkel való barátság megtartása mellett állt ki.²⁴ A bölöni prédikációban azonban – 1697 – nyoma sincs konkrét politikai állásfoglalásnak, inkább a bűnöket általában ítéli el. A kéziratnak ez a része nehezen olvasható és igen vázlatos (csak egy kis kutyanyelven van a kötetbe fűzve): a hitetlen Senacherib király történetét idézve (2Kir 18, 13) mondja el, hogy „milyen pusztítás követte az ő hűtelenségét, és a fő vétkek között említi meg a hamis cselekedeteket.” Majd: „Így jara Laszlo király ki beket igen kerte a torokkal de fel fejte, Romulidae Cannas ego Varnam, Cseh Laszlo kiraly, Hunyadi Johannes, Ciliai Groff hal”²⁵

A kézirat alapján fölvethető az a kritikátörténeti szempont, hogy milyen retorikai tudatosság jellemzi a szerzőt:

Mert ha a mű üdvösségünket az életben megh nem tudhattuk, az Sz[ent] Írás minden külső Tudományoknal alab valo volna. Mert egyeb tudományokbol megh ismerjük azokat az igeket amellyekre azok czeloznak. *Példának okáért. Az Grammaticabol* megh tudjuk ha igazan tudunke szolni, vagy írni. A *Rhetoricabol* ha tudunk ekesen szolni. A *Logicabol* ha tudunke mestersegesen disputalni. A *Jurisprudentiabol* ha tudunke teorvent tenni. Az Sz[ent] Írásnak pedig leg kivalokepp valo vege mű reank nezve az üdvösses es ha a Sz[ent] Írásbol ennek vegere nem mehetünk bizotalanab leszen egyeb tudományoknál.²⁶

A retorika szerepének ismerete, noha csak iskolás megfogalmazása ez a tudományoknak, biztosan megállapítható a fenti idézetből is. Azonban nem kell egyéni véleményét látni ebben a részletben, ugyanis Verécsi Ferenc Iktári Bethlen Péter fölötti prédikációjából vett át a szerző.²⁷

Elgondolkodtató az egyik temetési prédikáció részlete is, amely alapján nyilvánvaló, hogy amennyire a születéssel kezdődik az élet, annyira a beszéd élén az exordiumnak kell állnia:

Melly reovid legyen az embernek e vilagon az ő elete, mind a Pogany Philosophusok, s mind pediglen az Istennek szentej keservesen emlegettek. Ez okon némely bölcsek az világ életét hasonlították az Oratióhoz, a melynek reovid methodussaval Exordium nasci, Narratio flere, Epilogus mori.²⁸ Némelyek a szenahoz, quod mane

Kalendáriuma = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 442.

²⁴ Közli: SZÁDECZKY Béla, *Nagyari József prédikációja 1686-ból*, Protestáns Szemle, 1900, 125.

²⁵ MsR 1214, 132r.

²⁶ *Uo.*, 158v.

²⁷ *Temetési pompa, mely az... nehaj groff iktari Bethlen Peternek [...] meg-hidegedett testének [...] el-takarításáig celebráltatott*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1646 (RMNy 2160). – Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 157.

²⁸ A toposznak csak egy 18. századi változatát találtam meg (Exordium nasci, Narratio est pati et dolere,

virebit, meridie aret, vesperi ardet. Reggel zöldellik, délben meg szárad, estve meg egh. Némelyek nevezték az ember életét az üdők egy punctumának, holott a mint a Philosophusok írják: *Nihil nos de tempore habere nisi nunc, praeteritum non est futurum quale sit ignoretur*,²⁹ *in illo autem nunc se quisque oblectet*.

Semmink nincs több az üdeoben, hanem csak a jelen való, a ki el mult az ninczen, a keövetkezőt nem tudjuk, minemű leszen. Minden ember azért a jelen valóban magát gyönyörköttesse.³⁰

Szerzőnk tehát ismeri és használja az exordium fogalmát. Így a bölöni prédikátorra is igaz Balázs Mihálynak a 17. század közepi unitárius prédikációk szerzőire vonatkozó megállapítása, mely szerint ők a hagyományos prédikációtípus művelői, amennyiben nem osztják a puritánoknak az exordium-ellenességét.³¹ A kötet tartalmaz olyan vázlatot is, ahol a lap felső része üres, és emlékeztetésül a szerző odaírta, hogy „exordium vacat”.³² Ezen túl előfordul az „amplificabis”³³ beszúrás is, amivel a bővítés lehetőségére hívja fel a vázlat használójának figyelmét.

A szerző több helyütt jelöli a margón a prédikáció egyéb szerkezeti elemeit (doctrina, informatio, argutio, responsio, applicatio). Ez is alátámasztja Bartók István feltételezését, mely szerint „a XVII. század második felében a magyar nyelvű prédikációirodalomban mindennaposnak kellett lennie a szerkezeti egységek számontartásának”.³⁴ Úgy tűnik, azon túl, hogy az antik utalásokat részletesen magyarázta és latin idézeteit magyarra fordította, azzal szolgálták a prédikációs szövegek a bölöni közönség lelki épülésének igényeit, hogy a szerző egyszerűbb felépítésű és rövidebb beszédek tartott a számukra.³⁵

„A lelki tanítónak is az az derekas tisztí”

Az imák és prédikációk alaphangja gyakran a siralom és panasz, és találunk bűnbánatra való intést, megtérésre való buzdítást. Több helyen bűnkatalógust olvas a gyülekezet fejére a prédikátor. A tanúság (doctrina) feddés (argutio) részében olvashatjuk:

Epilogus mori): Willibald KOBOLT, *Die Groß- und Kleine Welt, Natürllich-Sittlich- und Politischer Weiß zum Lust und Nutzen vorgestellt [...]*, Augsburg, Martin Veith und Happachische Interessenten, 1738. <http://www.zeno.org/Literatur/M/Kobolt,+Willibald/Werk/Die+Gro%C3%9F-+und+Kleine+Welt/Der+II.+Theil/VII.+Von+denen+Aderen+und+Nerven+-+von+dem+Hertzen,+von+dem+Miltz,+der+Leber+und+Gall+des+Menschen/Der+5.+Absatz> (Letöltés ideje: 2013. augusztus 30.)

²⁹ Diogenés Laertiosztól származó idézet.

³⁰ MsR 1214, 361r.

³¹ BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet – Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, [2007], 51–58.

³² MsR 1214, 236r.

³³ *Uo.*, 294r.

³⁴ BARTÓK, *i. m.*, 210.

³⁵ *Vö. uo.*, 186–200.

Mit nyersz véle azért ha ezt a teremtő Istent el hagyod és máshoz ragaszkodol. De ki volna ilyen? Űzzed a kevélységet, szaggass sorsod felett való ruhát, vonnyad az álig a leffet csak a ficzoma tellyék ki. Nem Istenért cselekszed, sem lelked üdvösségéért, hanem Lucipernek áldozol, el hagyod az igaz Istent.

Űzzed gazdagságodatt keress hamissan, vond el igazát felebarátodnak, nem Istenért cselekszed, sem üdvösségéért, a Mammonnak áldozol, el hagyod az igaz Istent.

Űzzed a tisztátalan szerelmeket, költsd rá minden pénzedet, nem Istennek cselekszel, sem lelked üdvösségéért a Venusnak áldozol, el hagyod [az igaz Istent].

Űzzed a részeghséget dorbézoly dőzsöly, nem Istenért cselekszel, sem lelked üdvösségéért, a Bacchusnak áldozol el hagyod [az igaz Istent].

Űzzed a perpatvart semmitől ne szenvedj meny minden héten Miklósvárára, nem Istenért cselekszel, sem lelked üdvösségéért, a Beljálnak áldozol.³⁶

A különféle bűnök ehhez hasonló fölsorolása gyakran fordul elő a prédikátorok dorgálásai között. Helyi szint kölcsönöz a szövegnek a leff (a leppentő, a dolmánynek az Apór Péter által kutyafülnek nevezett hosszú ujja)³⁷ vagy a miklósvárszéki törvénykezés említése.

Gyakorlatok az Ószövetségből, a prófétai könyvekből (Jeremiás, Ézsaiás) vett textusok; alighanem ez teszi lehetővé, hogy szövegrészeket, gondolatmeneteket vegyen át a század második felének puritánnak tekintett prédikátoraitól is. Kis cetlire jegyzeteli ki mind Köleséri Sámuel,³⁸ mind Medgyesi Pál³⁹ idézésre alkalmas gondolatait. 1697. július 21-én elmondott prédikációjában saját szerepét is a prófétai magatartáshoz méri:

Szeb dolog nincsen mint a vigasztalás a nyomoruságot látott embernek. Erről mondgya a bölcs: Date syceram maerentibus. Adgyatok vigasztaló bort a síróknak. Seőt az Isten ugyan kerü az eo szolgálait, hogy az ő meg keseredet népét vigasztallyák. (Esa 40. 1.) Vigasztallyátok vigasztallyátok az én népemet. A betegh Jóbis sírva esedezik az eo barátinak, hogy kenneyben vigasztallyák eotet. (Jób 8. 21.) Oh tü en

³⁶ MsR 1214, 304r.

³⁷ TÓTH István György, *A magyar művelődés a kora újkorban = Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÓSA László, Bp., Osiris, 2000², 149; TOMPOS Lilla, *A budapesti Costumebilder aus Siebenbürgen kódex viselettörténeti áttekintése = A régi Erdély népeinek képeskönyve*, szerk. BENCsik Gábor, Bp., Magyar Mercurius, 2009, 31.

³⁸ Az „Oh igaz Magyar nép, eyel nappal folyanak a te konyhullatasid...” és az „Oda vagyon a Magyar birodalomban a mű második Jerusalemlünk...” kezdetű részeket másolja, MsR 1214, 23r–v; vö. KÖLESÉRI Sámuel, *Bankodo lelek nyögési*, Sárospatak, Rosnyai János, 1666 (RMNy 3309). Modern kiadása: FAZAKAS Gergely Tamás, „*El-távozott a mi-magyar Izraelünktül a dicsőség*” (Köleséri Sámuel *panaszimádságai 1666-ból*), Könyv és Könyvtár, 2005, 65–124. – Balázs Mihály hívja föl a figyelmet arra, hogy a korszak unitárius homiletikai gondolkodásában erős a református praeceptum-irodalom szerepe. Lásd BALÁZS, *i. m.*, 45–51. Alighanem ezzel párhuzamos jelenség, hogy a prédikációk elkészítése során is támaszkodtak a református prédikációkra.

³⁹ Az „Oh vajha valaki a mű fejünket vizekke változtathatna, és szemejnket konyhullatasoknak kutfejeve...” kezdetű rész. (MsR 1214, 24r.) Vö. MEDGYESI Pál, *Joseph romlása*, Sárospatak, Rosnyai János, 1659 (RMNy 2871); lásd a 45. jegyzetpontot.

barátim, könnyörüllyetek én rajtam, mert az Istennek keze vere meg engemet. Seőt a lelki tanítónakis az az eo derekas tisztí a Consolatio, mivel hogy 4 tisztí Taníttás, Feddés, Intés, Vigasztalás. Ez lévén azért egyik tisztí az Jeremiás Prophetánakis, vigasztallya az eo népét im ez igékkel Jó várni és tsendesség.

A folytatás többes szám harmadik személyben a zsidókról szól: „amint a CII zsoldárban sok képp panaszkodnak, azt mondgyák hogy az eo csontyok mint az üszög meghégtenek, az eö szüvek mint a fű, el száradott, az eo csontyok az bőrükhöz ragadot.” „*Hasonlók lettek az erdőn lakó ökör bikához,*⁴⁰ az bagolyhoz, és az eszterhában egyedül lakó verébhez.” Majd a harmadik személyű elbeszélés Jeremiás siralmait idézve vált át többes szám első személyű kijelentésbe: „Az eo kenyerek por és hamu, italok könnyekkel elegyítették, és azt mondgyák (Jer 8. 15.) *Várjuk a békességet és semmi jó nincsen, várjuk a meg gyógyulásnak idejét és íme felelem rá.* Illy boldogtalan állapottyokban azért azzal vigasztallya eeket a Propheta: Jó várni etc.” Ezek után következik: „A kiket az ellenség meg nyomorít, rabságra viszen, várja az ilyen a meg szabadulást. A magyar a példa.”⁴¹

Megfigyelhető, hogy a bölöni prédikátor itt a „magyar”-t, a magyarságot mintegy kívülről szemléli, a kötet többi része azonban a fenti példánál is inkább képes felidézni a zsidó–magyar azonosságot lehetőségét. A szakirodalom arra figyelmeztet, hogy a Biblia anyanyelvű fordítása lett „elsődleges szöveggönyve”, azaz „mintája és tükre a nemzeti önformálásnak és önképnek, annak modellje, hogy mit jelent nemzetnek lenni.”⁴²

A kötet elején található egy imádság, amely textusát az 56. zsoldárból veszi: „bujdosásomnak számát jól tudod”. A prédikátor Izrael Istenét szólítja meg, de közvetlenül ez után átvált a többes szám első személyű előadásra:

Íme miis ez órában keressük a te kegyes orczádat, mert az nyomorúságnak árvizei mű reánk fordultak, országunk pusztaságra jutott, városink tűzzel megégettetének, örökségünk szállottak az idegenekre, vég házaink a kívül valókra. Árvák lettünk atya nélkül, és a mi Anyáink ollyaténok, mint az özvegyek [Jer 5. 2–3.], mellyért mindenek uralkodnak mű rajtunk, háborúságot szenvedünk, fáradozunk, és minden nyugodalmunk.

*Az Josephnek háza is pusztul és romol, mert annak egy részét az idegen nemzet fegyverere hánta. Ki ment immár a mű gyalázatos romlásunknak híre, szájokba akat a mű gyűlölőinknek etc.*⁴³

⁴⁰ Ökörbika = gödény, más néven bölömbika. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, IV, Pest, Emich Gusztáv, 1867, 1160.

⁴¹ MsR 1214, 145r.

⁴² Richard Helgerson kifejezését értelmezi FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház: Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*, Studia Litteraria, 2007, 192; Uő, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádsággönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 29.

⁴³ MsR 1214, 33r.

Ez az imádság hívja fel a figyelmet magára azzal is, hogy a *József romlása* toposzt ismétli két ízben. A szövegalakítás érdekessége, hogy nemcsak Medgyesi prédikációjának a címét idézi, hanem a bűnkatalógust is.

Lásd meg azért örök Ur Isten ennyi sok gonoszok között az Stoicusokat, akik sem jót, sem gonoszt nem akarnak érezni, és örömmel nézik az Josephnek romlását.

Lásd meg örök Úr Isten a sok Pharahokat, a kik a te népedet mind kün, mind ben szacoltattják, és mihelt a csapas tagul felségeddel való új vonásra visza térnek.

Lásd meg Isten a sok Saulokat, akik az eő bánattyokat és a szörnyű romlásokat hegedű és czitera pengéssel enyhíttik.

Lásd meg az sok Epicureusokat, akik felséged ítéletiben is csak esznek isznak, hogy holnap meg hallyanak.⁴⁴

Stoicusokká leszünké, néki keményedvén mint a kő, hogy se gonoszt, se jót ne érezzünk? Pharahokká Legyünké, kik tágván a csapas rajtunk, megint a mi Istenünkel való uj-vonásra térjünk vissza? Saulok legyünké, kik nagy veszedelmünkön való bánatunkat *melánkóliánkat* lant pengetéssel enyhécsük? Vagy inkább Epicureusokká, kik látván hogy nincs reménség emberi mód szerint, szabadulásunk felől, azt mondjuk: *Együnk, igyunk, hólnap meg haljunk?* Ha Stoicusokká, érzéketlen kövekké leszünk, *meg utáljuk a dorgálást*, semmire tarván azt, Isten parancsolatja ellen; többek és nagyobbak esnek rajtunk: mint a vakmerő kemény Gyermekek, kinn a vessző nem fogván bottal fenyegetik; a sem használván, meg-esik hogy hohér kezére kellyen. Pharahokká legyünké.⁴⁵

A rövid imádság, ami a „Magyar Ország egy reszenek le vagattatásának alkalmatossá-gával leott” címet viseli, így végződik:

Támasz azért Úr Isten mü keozöttünk olyan Istenfeleo Josuékat, kik a magyar vérnek porba csorgásán ruhájokatt meg szaggassák, az ország véneivel az föld-re leborulyanak, te előtted úgy sírjanak. Támasz Uram olyan Jeremiásokat, kik azt kívánnyák, hogy az valaki változtatná az eo fejeket vizekké, szemeket keonny hullatásoknak kutfejévé, hogy éjjel nappal sirathatna az eo népe leányinak meg ölettetet, és az ilyeneknek az eo könnyhullatásokat szegdgyed Uram a te tömlődben, írjad jedző könyvedbe, hogy azokat meg latvan könyörűly Uram mü rajtunk tennen magadért, a te dúcseőségédért. Had szolgálhassak Uram tégedet valaha szüvemnek eoreomébe vigasságába. Így cselekedgyél mü velünk Sz. Fiadert. Mi atyánk etc.⁴⁶

Az 1699. november 8-án „tempore calamitoso” elmondott prédikáció a textus („Magyar mü velünk, mert immár be estevedék, és a nap el hanyatlott” [Luk 24. 29.] után így kezdődik:

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ MEDGYESI, *Joseph, i. m.*; a sztoikusok, a fáraó, Saul és az epikureusok négyes alternatívájának a motívumtörténetét vázolja: KECSKEMÉTI Gábor, *Latin humanizmus és anyanyelvű publicisztika egy 17. századi kálvinista prédikációban*, ItK, 2011/2, 257.

⁴⁶ MsR 1214, 33v.

Az Isten ö felséghe, mikor üldözést, próbát bocsát az eovéire, nem a végre cselekszi, hogy azok el vesszenek, hanem hogy megh térjenek és üdvözüljenek. Azért olyan efféle munkája az Istennek.

1. *Mint az erős purgás, a melly eleoszeör keserű, de az után egességére fordul az embernek.* Ved például bátor e mostani boldogtalan üdeöben az Istennek sok próbái keözööt a lelki kételenségnek próbáját, e nehéz, de ennek végén van az örök élet. (Jel 2. 10.) Azt írattya a Christus a Smyrna városbeli gyülekezet Angyalának: semmit ne fély azoktól, amelyeket szenvedendeo vagy, íme következendő, hogy a Sathan egy néhányat tü közülletek a tömleöczbe vettet, és lészen 10 napokig való nyomorgatástok. Légy hű mind halálíg és neked adom az életnek Coronáját. Ezt tanulta volt megh Sz. Pál is (2Tim 4. 7.) Én amaz nemes harczot meg harczoltam, futásomat etc.

2. Azért is cselekszi Isten, hogy üldözést, próbát bocsásson az övéire, hogy erkölcsökben fel ébregyenek és inkább ügyekezzenek a jósnak gyakorlásában. Ezt emlegeti Dávid (Psalm 119. 71.) Jó Uram, énnekem, hogy engemet meg aláztál, mert abból tanultam én meg a te parancsolatidot. Sz. Pál is azt emlegeti (1Kor 11. 32.) Mikor ítéltetünk, az Urtól dorgáltatunk, hogy e világgal együtt el ne vesszünk.

3. Hogy tanullyuk meg az Istennek kegyelmességét, hogy ha halasszais a vigasztalást, de nem késik vele, hanem ideje korán segetseg leszen. Ebből kegyelmességbe fog a kezünk alá való Sz. leczkében.⁴⁷

A prédikáció lapon jelölt tanúsága („Doctrina”) szerint „Minél közelebb a kesertes a proba veszedelem annál inkább kell ohajtani az isteni segedelmet.” Ezt a tanúságot részletezi négy pontban. A harmadik pont a következő:

Mert mind külső s mind belseo jovajba meg haborgattja az ellensegh az ezert. *Megh háborgatott* külső jovaink, mert Erdélynek minden *szépséghe gyászra, gazdaghsagha* szegenysegre fordult. Gyönyörúséges szép épületekkel Fejedelmi lakó helyek úgy el pusztultak hogy már a sendelyis alig akat a házaknak. De annak jeovedelmi takarmányi úgy el fogytak, hogy a hol bekessegnek idején az Asztagok olyanok voltak mint a csillagok a mellyen mind almélkodott, most alig akat egy-egy keve.

De megh haborgattya az embert lelkebenis, erről mondgya David (Psal 42. 11) Eles fegyvert vernek az en tsontomba mikor azt kerdik hol van a te Istened. Ebben reszünk van, mert már Keresztenysegünket senki nem betsüli, es olly alá valo embereknek tartatunk mint ha mü nekünk Istenünk sem volna. Ide tartozik hogy a hol meg nem engedjk vala mas vallason leveo eok[egyelme]k szolgaltatjat mint Fogarasban most ott mi sem szolgaltatunk.⁴⁸

⁴⁷ Uo., 39v.

⁴⁸ Uo., 41r.

Ifjabb Apafi Mihály 1697-ben mondott le fejedelmi rangjáról, miután I. Lipót feleségével együtt Bécsbe rendelte. A felszabadító háborúk során Erdély Habsburg-megszállás alá került, függetlenségét fokozatosan veszítette el. A „Moribunda Transsylvania” élményét – Bethlen Miklós röpiratának a címét kölcsönözve – alapvető tapasztalatként örökíti tovább a bölöni prédikáció is. Az erdélyi unitáriusokat azonban felekezeti szinten is háttérbe szorították („mert már Keresztyenysegünket senki nem bicsköl, és oly alá való embereknek tartatunk mint ha mű nekünk Istenünk sem volna”).

Az ismét a margón jelölt oktatás („Informatio”) után következik a feddés („Argutio”) és a rászabás („Applicatio”):

Arg. Vetkeznek azért az olyaten emberek, akik szemekkel láttják az isten külseje és belső ítéletét, a veszedelmet, mégis sem munkálkodnak abban, hogy az Istent magok mellé hívják, hanem inkább el taszították magok mellől, azt mondva: Távozzál el mű etc.

Appl. Ha valaha lett volna szükséged, Magyar Nemzet, hogy az Istent engeszteljed, oh bizony vagyon most

(1) Mert majd be estevedik édes nemzetünknek jó állapotja reghi szabacsága az eleot édes nemzetünk terror mundi, a világnak félelme volt, de most fimus, limus mundi. Azt követik édes Nemzetünkön, amit szinte akarnak.

Be estevedék édes Nemzetünknek békessége mert oly békességhe volt, hogy mind békességgel nyugszik vala az eo honnyaiban hazáiban az eo füge faja alatt.

De el tavozott ő mű tollunk, mert rab az magyar Izrael, házi szolga praeda lett.

Be estevedék híre neve, mert már a nemzetség pora

Be Ecclesiánknak, lelki szabadságunknak fényes napja.⁴⁹

Az applicatióban található megszólítás („Magyar Nemzet”) a romlás és pusztulás állapotában találja a közösséget; a szövegrészletben található ellentétek – az egykori dicsőség, nyugalom és békesség szembeállítását a „nemzetség” elporladásával, rablásával, amit a „terror mundi” és a „fimus, limus mundi” ellentéte is jelez⁵⁰ – összekapcsolódnak az unitárius egyház szabadságának veszélyeztetésével. A „magyar Izrael” trópus – hasonlóan a „magyar Sion”, a „Magyar Birodalomban a mi második Jerusalembünk” kifejezésekhez – Erdély romlásának idején (II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi hadjáratát követő török pusztítástól a magyarországi protesztánsüldözések gyászévtizedén keresztül az önálló fejedelemség bukásáig) gyakran tűnik föl elsősorban a református prédikációkban és imákban. Fazakas Gergely Tamás

⁴⁹ *Uo.*, 41v–42r.

⁵⁰ A Szántai Pócs István-szöveget számon tartja: IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*, Körösök Vidéke, 1989, 14–17; KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, i. m., 230; LUFFY Katalin, *Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken = Szövegnyomtatás és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 55.

kutatásai kora újkori magyar példákon keresztül mutattak rá arra, hogy e szövegek hogyan teremtették meg a nemzettel és a *református* anyaszentegyházzal egyszerre való azonosulás lehetőségét.⁵¹ A bemutatott bölöni prédikációk és imádságok azért is jelentősek, mert konkrét helyzethez köthetők, ismert időben és helyszínen hangzottak el, s egy kis *unitárius* közösség identitásmintázatait villantják föl.⁵²

Kitekintés

Ahogy a címlap is mutatja, különböző „alkalmatosságok szerént” írogatott, azaz alkalmi prédikációkat olvashatunk a kötetben. Melyek ezek az alkalmak? „Uy eszteni dő után való vasárnap” (1694.), „Aratás kezdetén Bölönben” (1696. 29. Julii), „Mikor az sok esső miat nem arathatnanak Bölönben semmit is” (1699. 2. Aug.),⁵³ „Papi búza bérnek be kérésének ideje” (1699. 23. Aug.), „tempore calamitoso” (1699. 8. Novembris). Pontos idő megjelölése nélkül is beazonosítható az alkalom: „Igen essős időn” (14. Aug.), „Búza proventus be kérésének alkalmatosságával”, „Magyar ország egy részének le vágattatásának alkalmatosságával lött”. Mivel a kötetben gyakran föl van jegyezve a prédikációk elmondásának a napja az alkalom mellett, ezek a bejegyzések diárium jellegűek is adnak a kötetnek. Így időjárási adatokat, egyéb természeti jelenségeket, katasztrófákat is megörökítenek a szövegek. Ugyanabban a prédikációban (1698. november 14.), amelyben a bőr nélkül született II. Lajos király példázatát adja elő, a történetet így folytatja: „Illyen vala amaz nevezetes üstökös czillag. Illyenek a föld indulások, a melly csak a minapbanis leott Brassoban a mint a kalendarium fel jedzette 1698. Hat a rendetlen szelek iot mutatnaké, a mellynek munkajat csak az el mult heten lattuk itt Bölönben Castelyunkban a folyosorol fel fordítvan az sendelyezest [...]. Mind ezek nem io jelek, mert valamikor rendkívül viseli a természet magát rendkívül való dolgokatis mutat.”⁵⁴

Sajátos erdélyi jogszokásra (nyílhúzás) is utalnak a szövegek: „A Velenczesek most az Sors vetesbe arany ezüst golyobisokkal elnek. A Nemetek bizonyos betűkkel. A

⁵¹ FAZAKAS, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház, i. m.*, 195–201, 205–213; Uő, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet, i. m.*, 333–350.

⁵² A kézirat lezárása után jelent meg Szabó András Péter tanulmánya, amelynek értékes szempontjait már nem tudtam dolgozatomban hasznosítani: SZABÓ András Péter, „*De profundis*”. *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, Századok, 2012/5, 1085–1160.

⁵³ Ugyanezt a prédikációt a kötet későbbi használója az alábbi bejegyzés szerint – „1725 A[nno] S[alutis], ighen essős időn, mikor vetesünköt be nem hozhatnak” – a 18. század elején is előadta. A bejegyzések szerint a kötetet több nemzedék is használta, ugyanis az 1720-as és az 1760-as évekből is több ehhez hasonló dátumbefjegyzés szerepel benne.

⁵⁴ MsR 1214, 274r. A brassói földrengést Cserei Mihály is följegyezte a kalendariumába: „Septembr. 1. Mentem bé Brassoban, Az nap estve kilencz és tiz ora között volt föld indulás a Városon”. A rendkívüli időjárást ugyancsak följegyezte november 9-én. Lásd FERENCZY Zoltán, *Cserei Mihály följegyzései*, Történelmi Tár, 1893, 248–249. Tóth Zsombornak köszönöm, hogy fölhívta a figyelmemet erre az adatra.

Magyarok közt az Deacosok czedulakkal. A Deactalanok jegyes faczkakkal, melyeket nyilaknak neveznek amint ezt tudja a Keresztenek.”⁵⁵

A 17. század végi Erdélyre, különösen a Székelyföldre vonatkozó történeti feldolgozások igen szűkszavúak. A négy bevett vallás – köztük az unitárius – és a székelységet is magában foglaló három nemzet által meghatározott társadalom átalakult. Az összefoglalásokból tudjuk: a Habsburg-berendezkedés és Rabutin de Bussy gróf főparancsnok minden addiginál súlyosabb terheket rakott az országra. A társadalom különböző rétegei között kiéleződtek az ellentétek.⁵⁶

A prédikációskötet nehezen olvasható, esetleg sérült részeinek az értelmezése későbbi feladat lehet. Így a további történeti kutatások segítségével talán tisztázható, hogy mit keresett „Rabbuthin” és háromszáz katonája 1698. november 14-én Bölönben,⁵⁷ vagy hogy mi történt „ad Bozzam”, azaz Bozza mezején, ahol a németek – ha helyes a szúrágta szöveg kiegészítése: ([Ger]mani) – „három napot időztek” („tres dies commorati fuissent”).⁵⁸

A Habsburg-uralom kiteljesedésével párhuzamosan tovább szűkült az unitáriusok lehetősége, hogy műveiket nyomtatásban is terjesszék. Az elsősorban kéziratosságban létező prédikáció- és imádságirodalom összefoglaló áttekintése megtörtént; a folyamatosan gyarapodó kutatási eredmények lehetőséget biztosíthatnak arra, hogy a bölöni kötetet elhelyezhessük Homoródszentmártoni Kovács Jánosnak a vele egy időben keletkezett, 1693 és 1704 között leírt beszédei mellé.⁵⁹

ATTILA RESTÁS

„Inter idiotas et rusticanos”

Text und Lehre in einer Manuskriptsammlung einer siebenbürgischen Unitarier-Gemeinschaft aus dem 17. Jahrhundert

Der in der Akademischen Bibliothek von Klausenburg aufbewahrte Band, der antitrinitarische Predigten bzw. deren Skizzen beinhaltet, ist für die Forschung nicht unbekannt, aber eine analytische Auseinandersetzung mit diesem Band ist bis dato ausgeblieben. Die Bögen der Sammlung wurden nachträglich zusammengebunden,

⁵⁵ MsR 1214, 252r.

⁵⁶ R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások: Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1700*, Bp., Magvető, 1984, 176–212; IMREH István, PATAKI József, *Kászonszéki krónika 1650–1750*, Bp. – Bukarest, Európa – Kriterion, 1992, 28–32; EGYED Ákos, *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2006, 174; OBORNI Teréz, *Sorsfordító évek: Erdély a XVII–XVIII. század fordulóján = A régi Erdély népeinek képeskönyve, i. m.*, 11–27 (különösen az *Átalakuló társadalom* című fejezet).

⁵⁷ MsR 1214, 272r.

⁵⁸ *Uo.*, 142v.

⁵⁹ Első imájának a címe: „Anno 1704 ... mikor mind a kurucoktól s mind a németektől rettegésben és félelemben volnánk.” GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002, 72–73.

so man kann anhand der Anmerkungen im Band feststellen, dass die Predigten nicht nach ihrem Entstehungsdatum aufeinander folgen. Diese Anmerkungen geben nämlich an, wann, wo und aus welchem Anlass diese Predigten gehalten wurden. Dennoch wurde das Deckblatt und das Vorwort des Bandes gezeichnet, ebenso wie in gedruckten Büchern, was auf einen bewussten Verfasser hinweist. Das Zitat, das im Titel des vorliegenden Beitrags zu lesen ist, stammt aus dem Vorwort des Bandes und ist auch im Original ein Zitat: diese Worte stammen aus dem Band *Praeconium Evangelicum* des reformierten Bischofs Geleji Katona István. In diesem Sinne können anhand dieser Manuskriptsammlung Fragen nach Kompilation und Textübernahme zwischen Konfessionen untersucht werden. Weiterhin belegt der Band auch, wie die Priester das Bildungsniveau der vermutlich einfachen Dorfleute erhöhen wollten: in der Sammlung tauchen klassische Autoren, historische Beispiele und philosophische Hinweise auf. Einen dritten Aspekt der Kritikgeschichte stellt das Bewusstsein des unbekanntes Verfassers dar, aus diesem Grund setze ich mich auch mit mikro- und mentalitätsgeschichtlichen Bezügen auseinander. Der Trauer darüber, dass das Fürstentum Siebenbürgen seine Selbstständigkeit verloren hat und die Beschwerden über die kaiserlichen Soldaten, die sich während des Freiheitskampfes in Szeklerland aufgehalten haben, werden im Text nämlich miteinander in Verbindung gebracht.